

THE HOLOCAUST: HISTORY AND MEMORY IN BELARUS

Aliaksandr Dalhouski

History of extermination of Jews during the National Socialist occupation of Belarus

Before the National Socialist Germany's attack on the Soviet Union, the population of Belarus was estimated at 10,528,000 people, or at 9,200,000 people – within the current borders. There were about 800,000¹ Jews among them: around 400,000 people in Eastern Belarus and between 350,000 to 400,000 in the Western Belarus regions. Additionally, there were tens of thousands of Jews who fled from the territory of Poland occupied by the National Socialists².

At first, the German invasion almost did not involve large-scale rampages in the occupied Belarusian territories. The main organiser of mass murders was the Einsatzgruppe B supported by the military and local collaborators. During the summer of 1941, the major victims were the urban Jewish intellectuals, mostly men who were party and state officials, teachers, lawyers etc., with the exception of doctors and artisans.

At the beginning of autumn 1941, the territory of occupied Belarus was divided and incorporated into various administrative units. Most of Eastern Belarus remained under the control of the military of the Army Group Centre. The absolute majority of Jews in these areas was exterminated in the autumn of 1941. Although at first, in summer 1941, mainly men of working age were killed, from the autumn of 1941, the disabled and unskilled population, including women, children, and the elderly became the main target.

The mass exterminations in the east of Belarus preceded the massacres in the former Polish territories – probably because until 1939 the Jews on the territory of the Soviet Union were perceived by the Nazis as more dangerous. In 1942, the complete extermination of Jews was organized in the backcourt of Army Group Centre.

In the spring and summer of 1942, most of the Jews in the General District «Belarus» were eliminated. During this period, Jews actively resisted, organised uprisings (for example, in Nisviž, Lakhva), as well as escaped to the forests to join the partisans.

The extermination of Jews in the south of Belarus – a part of the General District «Volhynia-Podoliya» – was organized in September and October 1942. The largest massacres took place in Bronna Gora³. The number of victims in the Belarusian part of the General District «Volhynia-Podoliya» totaled to about 80,000 people⁴.

The mass exterminations of Jews in the Belarusian part of District «Bialystok» were carried out from November 1942 to March 1943 in Treblinka and Auschwitz.

1 Lieanid Smilavicki (monograph «Catastrophe of Jews in Belarus in 1941-1944», Tel Aviv, 2000) states that there were about a million Jews living in Belarus.

2 Lieanid Smilavicki. Catastrophe of Jews in Belarus in 1941-1944, Tel Aviv, 2000. P. 27–28. (Смиловицкий Леонид. Катастрофа евреев в Белоруссии 1941–1944).

3 Only on October 15-16, there were 16,000 to 19,000 Jews killed in Brest, and on October 29–30, 1942, another 16,000 to 26,000 Jews were killed in the Pinsk ghetto.

4 Gerlach Christian, Kalkulierte Morde. S. 722.

Finally, in 1943, the Nazis arranged the extermination of the Jews in the remaining ghettos on the territory of the General District «Belarus». During this period, thousands of Jews from Belarusian settlements in the north of Belarus, incorporated in the General District «Lithuania», were taken to Paneriai near Vilnius to be killed.

The territory of occupied Belarus was also used by the National Socialists to murder Jews from Central Europe. The absolute majority of approximately 23,000 people deported from there were executed in the Blagovshchina (Belarusian: Blagaushchyna) tract near Maly Trostenets.

In modern Belarusian historical literature, the number of murdered Jews who lived in the current borders of Belarus is estimated at 500,000 to 810,000 people. According to Hienadz Vinnica, 301,000 Jews were killed in Eastern Belarus⁵, and according to Jaühien Rozienblat – 528,000 to 569,000 Jews⁶ were killed in Western Belarus. German researcher Christian Gerlach in his fundamental research «Kalkulierte Morde» («Calculated Murder») concludes that at least 500,000 Jews were killed in Belarus, and 150,000 to 180,000 survived by fleeing and evacuating to the Soviet rear⁷. From 30,000 to 50,000 non-evacuated Jews (at least 6 percent) fled to the forests⁸. In general, the chances to survive for Jews in Belarus were slightly higher than for those in other occupied territories – mainly due to the Soviet integration of Jews into society in the eastern parts of Belarus, as well as due to the strong partisan movement.

Memory of the Holocaust in Soviet Belarus

Belarusian historiography of the Soviet period remained silent about the facts of the genocide of the Jews in the occupied territories, which led to the lack of both the research work and available to the general public publications on this topic⁹. In the official sources, the victims of the Holocaust were described as peaceful Soviet citizens, eliminated not because of them being Jews but due to them being a part of the Soviet system. The memorialisation of places related to the Holocaust had to be conducted in accordance with this position.

In the first years after the liberation of Belarus, the memorialisation of the the victims of the Holocaust was initiated by relatives and friends of the victims from various settlements of the USSR. The process of establishing memorial practices happened in different ways: in some places a response would follow quickly, in other ones – more time was needed. Jews raised money, sought support from the authorities and well-known Jewish intellectuals. In cases when the graves were located in inaccessible places, in the city center, or there was some threat to the burial, then it was possible to organise a reburial in a Jewish cemetery. A special permission from the authorities was not required to install monuments at Jewish cemeteries. There were also cases of relatives of the victims creating new cemeteries right by the execution sites.

Post-war devastation with shortage of financial opportunities significantly complicated memorial activity. Usually, there would be wooden or plastered brick commemorative signs in

5 Rozienblat J. S. The Nazi policy of genocide against the Jewish population in the territory of the western regions of Belarus (1941–1944). Minsk, 1999. P. 106. (Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941–1944 гг.)).

6 Hienadz Vinnica The Holocaust in the occupied territory of Eastern Belarus in 1941–1944. Minsk, 2011. P. 360. (Винница Геннадий. Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 гг.).

7 Gerlach, Kalkulierte Morde. S. 743.

8 Ibid. S. 744.

9 The book «Avengers of the Ghetto» by Hirš Davidavič Smoliar was one of the rare exceptions. It was published in 1947 in Moscow, three years after the liberation of Minsk. The author was one of the leaders of the Minsk anti-fascist underground, the organiser of the ghetto prisoners escape to partisan units, and the initiator of the family Jewish unit №. 106 creation under the command of Šolam Zoryn. He dedicated his book to former ghetto prisoners and partisans.

stalled (some of them have survived to this day). In 1947, the surviving Jews of Minsk managed to build an obelisk at the location where on March 2, 1942 the Nazis killed thousands of Jews from the Minsk ghetto. A special feature of this monument was an epitaph in Yiddish. Similar monuments with inscriptions in Yiddish were constructed (presumably in the late 1940s) in Uzliany, Uzda, and Dzerzhinsk¹⁰.

It is not easy to assess the role of the Soviet authorities in the aforementioned cases of memorialization. We should assume that the installation of memorial signs took place with the full knowledge of the authorities. However, there were also encountered some cases of opposition to the creation of such monuments¹¹.

The process of memorialisation of the victims of the Holocaust became more complicated during the period when anti-Semitic policy in the Soviet Union reached its peak (1948–1953). During this time, installation of memorial monuments could lead to a person losing a job and even freedom.

Memorial practices actively reappeared after Stalin's death, during the so-called Khrushchev Thaw (from mid-1950s to mid-1960s). The other important triggers, especially in 1964–1965, were the liberation of the BSSR anniversary and the Victory anniversary. For instance, the authorities set the task to collect the remains of all victims, who had not been buried until then, and to install memorial monuments by the 20th Victory anniversary. It was during that period that many places of mass executions in Belarus were memorialised, including the ones related to the Holocaust. The memory of them was generally preserved under the code «peaceful Soviet citizens».

The Soviet memorial canon was finally formed during the period of the so-called Brezhnev's Era of Stagnation. It was represented by large memorials and museums, the cult of war heroes, as well as standard monuments to peaceful citizens. Numerous examples of such monuments can still be found in Belarus.

In the late 1980s, a gradual revision of the previous ideological attitudes had started. As a result, local history and popular science publications re-emerged. They described events related to the extermination of Jews in various regions of Belarus.

Additionally, it is highly important to pay attention to the «Memory» historical and documentary chronicles of cities and districts of Belarus, published in 1985-2015. Whether or not these sourced had information about the Holocaust depended on the authors. For example, while in one district/settlement such information could be presented in detail, in another – on the contrary – it could be completely omitted¹².

Memory of the Holocaust in post-Soviet Belarus

Until the 1990s, there was no systematic work on the memorialisation of the Holocaust victims. It only started with the revival of Jewish communities, especially after the creation of the

¹⁰ According to Inna Gerasimova, the former director of the Museum of History and Culture of Belarusian Jews in Minsk, all the mentioned monuments were created by the stonemason Morduch Spryšan from the old half-destroyed tombstones of the Jewish cemetery. See her article from 2008 (in Russian): <http://mishpoha.org/22/22a21.php>

¹¹ For example, here is history of a monument from Cherven (in Russian): http://shtetle.com/shtetls_minsk/cherven/smilovitski.html

¹² The book of the Belarusian researcher Marat Bacvinnik «The Holocaust in the books «Memory» in the Republic of Belarus», published in 2008 in Minsk, focused on the analysis of these aspects.

Union of Belarusian Jewish Public Associations and Communities in 1991. At the same time, relatives of the murdered Jews, who had previously emigrated from the Soviet Union to Israel, the United States, etc., began visiting the country. These processes resulted in private initiatives being developed to memorialise the Holocaust sites with financial support from abroad. The monuments that were constructed during that time had one special feature – epitaphs in Belarusian (or Russian), as well as in Yiddish or Hebrew. Normally, the Belarusian state makes a note of such monuments only if they are located in an accessible area. Monuments that are recognised by the state are entitled to upkeep, students can be taken there for a tour. In the 1990s, Belarusians also initiated the installation of memorial monuments to the murdered Jews.

The first attempt to list the monuments dedicated to the Holocaust victims was made by the Belarusian researcher Maratam Bacvinnik in his guidebook «Monuments of the Genocide of the Jews of Belarus», which was published in Minsk in 2000. The book includes information about the places of execution of Belarusian Jews during the years of occupation, and about their commemoration¹³. The handbook is still an important reference point for those working with the memorialisation related topics. It is especially valuable because its factual material was collected in the 1990s, when research on the history of the Holocaust in Belarus was just beginning. However, the author did not have the opportunity to collect information directly at the historical sites from the witnesses of those events, and as a result, inaccuracies do occur in the book.

As a result of the so-called «archival revolution» of the 1990s, a number of document collections dedicated to the topic of the Holocaust in Belarus were published¹⁴. At the same time, the first scientific works are being published and defended¹⁵. All of them have regional coverage. However, not a single dissertation on the topic of the Minsk ghetto or the extermination camp of Maly Trostenets has not been defended in Belarus until today. Both the monographs devoted to the mentioned topics and the studies covering the whole Belarus were published abroad¹⁶.

The growing public interest in the Holocaust in Belarus is largely connected with the opening of the Museum of Jewish History and Culture in Belarus in 2002, the History Workshop in 2003 (both institutions are located in Minsk), and the Jewish Resistance Museum in 2007 (in Navagrudak). Their staff play an active role in collecting and publishing memories, information about the execution sites – and, ultimately, in memorialisation in the context of the European culture of memory. Nevertheless, it should be noted that there are no organisations similar to the the Ukrainian Center for Holocaust Studies or the Russian Research and Educational Holocaust Center in Belarus.

13 According to M. Bacvinnik's calculations, in 2000 there were 525 monuments related to the executed Jews in Belarus (72 in the territory of the Brest region; 98 in the territory of the Vitebsk region; 90 in the territory of the Gomel region; 64 in the territory of the Grodno region; 67 in the territory of the Mogilev region and 134 in the territory of Minsk and Minsk region). However, in the vast majority of cases, they were dedicated to the «peaceful Soviet citizens».

14 «The tragedy of the Jews of Belarus in 1941-1944» in 1997; «Judenfrei! Free from the Jews» in 1999; «The Holocaust in Belarus» in 2002; «Executioners testify: the extermination of Jews in the occupied territory of Belarus in 1941-1944» in 2009.

15 Rozienblat J. S., Yelenskaya I. E. The Jews of Pinsk. 1939-1944. Brest, 1997; Rozienblat J. S. The Nazi policy of genocide against the Jewish population in the territory of the western regions of Belarus 1941-1944. Minsk, 1999; Korsak A.I. The Genocide of the Jewish population on the territory of the Vitebsk Region, 1941-1943. Minsk, 2008. (Розенблат Е. С., Еленская И. Э. Пинские евреи. 1939-1944. Брест, 1997; Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941-1944 гг. Минск, 1999; Корсак А. И. Геноцид еврейского населения на территории Витебской области 1941-1943 гг.).

16 Epstein, Barbara. The Minsk Ghetto 1941-1943: Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008; Rentrop, Petra. Tatorte der „Endlösung“ – Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte von Maly Trostenez. Berlin, 2011.

The establishment of the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory in the Republic of Belarus by the Jewish organisations in Belarus and the Simon Mark Lazarus Foundation in 2004 played a significant role in the commemoration of the Holocaust in Belarus. This committee includes representatives of religious communities, former prisoners, representatives of the Museum of Jewish History and Culture in Minsk and youth organizations. The committee estimates the number of mass extermination sites at around 500¹⁷ and plans to memorialise each of them. Before the Committee was created, the majority of monuments in Belarus referred to the Holocaust victims as «peaceful Soviet citizens». Since 2004, the Committee has been providing support in identifying the sites of the mass executions of Jews and coordinating installation of memorial signs¹⁸.

The first successful project of the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory was implemented in Haradzeya. However, it became evident that such projects require a complex bureaucratic process that involves time-consuming approval procedure with arts councils. Due to this complication, it was decided to install standardised commemorative signs. An honored architect Lieanid Lievin developed a standard for a memorial sign, which significantly simplified the process of building memorial monuments to the victims of the Holocaust in Belarus.

Usually, local authorities and residents take part in the installation of memorial signs. In most cases, the monuments are recognised by the local government and protected as military burials. However, there are also cases of some monuments to the Holocaust victims not being recognised and protected by the government – this may happen when the authorities did not participate in the creation of the monument.

However, the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory is also criticised for some of its work, for instance, for the cases when old monuments are entirely replaced with new ones (due to the poor condition of the old monuments). This leads to a loss in the history of the local communities' memory. On the contrary, the memorial site in Hlusk, Mogilev region, is a successful example of creating a new monument while implementing a new style and text (in 2010) and at the same time preserving the old monument from 1956.

As of November 2020, the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory has built 128 memorials. In parallel with the activities of the committee, Inna Gerasimova, the director of the Museum of History and Culture of Belarusian Jews in Minsk (2002–2012), in cooperation with the director of the Ukrainian Center for Holocaust Studies, Anatoly Podolsky, held a series of seminars for Belarusian teachers and professors on the topic of the Holocaust. Since 2014, due to the military conflict in Ukraine, the scale of cooperation has decreased. There are no joint projects dedicated to the commemoration of the Holocaust victims between the former Soviet republics.

It is vital to emphasise the role of the aforementioned Leonid Levin in the post-Soviet commemoration of the Holocaust victims in Belarus. Levin was the head of the Union of Belarusian Jewish Public Associations and Communities from the day of its creation in 1991 until his death in 2014. In 2000, Leonid Levin, together with the Israeli sculptor Elsa Polak and the Belarusian sculptor Alexander Finsky, created the composition «Those who are heading to their

17 According to Inna Gerasimova, the former director of the Museum of History and Culture of Belarusian Jews in Minsk, there are about 600 sites of the mass executions of the Jews (the list of these sites could be found in the museum).

18 <https://www.belarusmemorials.com/o-hac/?lang=ru> (access 18.12.2020).

death», which completed the already existing obelisk in the «The Pit» memorial, honouring the memory of the Jews murdered in the Minsk ghetto. In 2008, to celebrate the 65th anniversary of the destruction of the Minsk ghetto, the monument «Destroyed Home» was installed on the territory of the former Jewish cemetery, where around 5,000 Jews were killed. After Leonid Levin's death, his daughter Halina Lievina implemented the project «The Last Journey» in 2017-2018. The memorial is located right by the former execution site near the Blagovshchina (Belarusian: Blagaushchyna) tract (one of the three locations of mass exterminations near Maly Trostenets).

Conclusion

The Holocaust studies has not yet become an important research field in Belarus, which can be explained by a certain «resovietisation» of the history of the World War II that began in the mid-1990s. Representatives of the academic field still utilise the conclusions of the Soviet Extraordinary State Commission, which glossed over the specifics of the extermination of the Jews. It is also important to point out the lack of young researchers and the publishing program.

Nowadays there is almost no research done on the topic of the Holocaust. This topic can be introduced in educational institutions on the personal initiative of teachers within the Great Patriotic War narrative. Additionally, there are almost no Jewish research specialists who study the religion, history, culture and lifestyle of the Jewish people; these subjects are not taught in universities, which certainly impacts the culture of memory. Local history studies, name search, memory collection, protection of historical objects – all of these vastly rely on the local history enthusiasts¹⁹. Information about Jews and preservation of their memory is rather scarce in public history, for example, on the official websites of former Jewish settlements and museums.

Despite the systematic efforts of the Committee for the Preservation of Holocaust Victims' Memory (since 2004), many mass extermination sites still do not have Jewish symbols and do not identify the victims.

The monuments built at the places of executions or near them – usually on the outskirts or outside a settlement – often do not have any pointers, and therefore remain difficult to access, barely known to the general public. The monuments installed on the former ghetto sites are more visible in the urban environment. However, the central space in cities is traditionally dedicated to war heroes. There is also an issue of the lack of any information about how the local population participated in the hunting and extermination of Jews²⁰.

Existing lists of mass execution sites and memorial monuments should be updated and supplemented with a single map/database with coordinates. A successful memorialisation can be achieved through the creation of new memorials while preserving the old ones or adding new information to them.

There is no doubt that the Holocaust memorialisation process in the post-Soviet period has made significant progress in Belarus, but it is a pity that this process is initiated mainly by non-state actors. In this regard, it can be concluded that the Holocaust memory in Belarus is not of a state, but of a social nature.

This article was prepared in collaboration with the History Workshop (Minsk) within the «Connecting memory» project (<https://netzwerk-erinnerung.de/en/project/>) in 2020.

Translated from Belarusian.

¹⁹ The list of these local historians can be found in the Leonid Levin History Workshop.

²⁰ One of the few mentions of this collaboration can be found on the monument «Destroyed Home» located in the former Jew cemetery in Minsk.

ХАЛАКОСТ: ГІСТОРЫЯ І ПАМЯЦЬ У БЕЛАРУСІ

Аляксандр Далгоўскі

Гісторыя знішчэння яўрэяў у перыяд нацыянал-сацыялістычнай акупацыі Беларусі

Перад нападам нацыянал-сацыялістычнай Германіі на Савецкі Саюз насельніцтва Беларусі ацэньвалася ў 10528 тысяч чалавек, а ў сучасных межах – у 9200 тыс. чал. Яўрэяў з іх было каля 800 тысяч²¹: блізу 400 тыс. ва Ўсходняй Беларусі і ад 350 тыс. да 400 тыс. на абшарах Заходняй Беларусі. Да гэтай колькасці трэба далучыць дзясяткі тысяч яўрэяў, якія ўцяклі з тэрыторыі Польшчы, акупаванай нацыянал-сацыялістамі²².

Спачатку нямецкае ўварванне амаль не суправаджалася маштабнымі пагромамі на акупаваных беларускіх тэрыторыях. Галоўным арганізатарам масавых забойстваў стала айнзацгрупа «В» пры падтрымцы вайскоўцаў, а таксама мясцовых калабарацыяністаў. Асноўнай катэгорыяй, што пацярпела ўлетку 1941 г., была гарадская яўрэйская інтэлігенцыя, а менавіта мужчыны з ліку партыйных і дзяржаўных службоўцаў, выкладчыкаў, адвакатаў і г. д. – за выняткам урачоў і рамеснікаў.

На пачатку восені 1941 г. тэрыторыя акупаванай Беларусі была падзелена і ўключана ў розныя адміністрацыйныя адзінкі. Большая частка Ўсходняй Беларусі засталася пад кіраваннем вайскоўцаў у тыле групы «Цэнтр». Абсалютная большасць яўрэяў на гэтых абшарах была знішчана ўжо ўвосень 1941 года. Калі першапачаткова, улетку 1941 года, забівалі мужчын у працаздольным узросце, то з восені 1941 года забівалі галоўным чынам непрацаздольнае і некваліфікаванае насельніцтва з ліку жанчын, дзяцей і пажылых людзей.

Масавае знішчэнне на ўсходзе Беларусі папярэднічала забойствам на былых польскіх тэрыторыях – верагодна, з той прычыны, што яўрэі на землях, якія ўваходзілі ў Савецкі Саюз да 1939 года, успрымаліся нацыстамі як больш небяспечныя. У 1942 годзе ў тылавой зоне групы армій «Цэнтр» было арганізавана поўнае знішчэнне яўрэяў.

Вясной-летам 1942 года ладзілася знішчэнне большай часткі яўрэяў у генеральным камісарыяце «Беларусь». У гэты перыяд яўрэі аказвалі актыўны супраціў, арганізоўвалі паўстанні (напрыклад, у Нясвіжы, Лахве), а таксама масавыя ўцёкі ў лясы да партызанаў.

Знішчэнне яўрэяў на поўдні Беларусі, уключаным у генеральны камісарыят «Валынь-Падолія», было арганізавана ў верасні-кастрычніку 1942 г. Найбуйнейшым месцам знішчэння стала тут Бронная Гара²³. Агульная колькасць ахвяр у беларускай частцы генеральнага камісарыята «Валынь-Падолія» дасягнула блізу 80 тысяч чалавек²⁴.

Масавае знішчэнне яўрэяў у беларускай частцы акругі «Беласток» было арганізавана з лістапада 1942 г. па сакавік 1943 г. у Трэблінцы і Аўшвіцы.

21 У Леаніда Смілавіцкага (манаграфія «Катастрофа евреїв в Беларусі 1941–1944», Тель-Авів, 2000) сказана, што ў Беларусі жыло каля мільёна яўрэяў.

22 Сміловицкий Леонид. Катастрофа евреїв в Беларусі 1941–1944. Тель-Авів, 2000. С. 27–28.

23 Толькі 15–16 кастрычніка там было забіта ад 16 да 19 тысяч яўрэяў Брэста, а 29–30 кастрычніка 1942 г. – ад 16 да 26 тысяч яўрэяў Пінскага гета.

24 Gerlach Christian, Kalkulierte Morde. S. 722.

Нарэшце, у 1943 годзе нацысты зладзілі знішчэнне яўрэяў у апошніх гета, што засталіся на тэрыторыі генеральнага камісарыята «Беларусь». У гэты перыяд тысячы яўрэяў з беларускіх населеных пунктаў на поўначы Беларусі, уключаных у генеральную акругу «Літва», былі вывезены на знішчэнне ў Панары пад Вільнюсам.

Тэрыторыя акупаванай Беларусі выкарыстоўвалася нацыянал-сацыялістамі таксама як месца для забойстваў яўрэяў з Цэнтральнай Еўропы. Абсалютная большасць з прыблізна 23 тысяч дэпартаваных адтуль была забіта ва ўрочышчы Благаўшчына каля Малога Трасцянца.

У сучаснай беларускай гістарычнай літаратуры колькасць знішчаных яўрэяў, якія пражывалі ў сучасных межах Беларусі, ацэньваецца ад 500 да 810 тысяч чалавек. Паводле звестак Генадзя Вінніцы, 301 тысяча яўрэяў была забіта ва Ўсходняй Беларусі²⁵, паводле Яўгена Розенבלата на тэрыторыі Заходняй Беларусі – ад 528 да 569 тысяч яўрэяў²⁶. Нямецкі даследчык Крысціян Герлах у сваім фундаментальным даследаванні «Kalkulierte Morde» («Разлічанае забойства») прыходзіць да высновы, што мінімум 500 тысяч яўрэяў былі забіты ў Беларусі, і ад 150 да 180 тысяч уратаваліся дзякуючы ўцёкам і эвакуацыі ў савецкі тыл²⁷. Ад 30 да 50 тысяч неэвакуаваных яўрэяў (мінімум 6 працэнтаў) уцяклі ў лясы²⁸. Увогуле, у Беларусі для яўрэяў шансы на выжыванне былі трохі большыя, чым у іншых акупацыйных зонах – з прычыны падсавецкай інтэграцыі яўрэяў у грамадства ва ўсходняй частцы Беларусі, а таксама дзякуючы моцнаму партызанскаму руху.

Памяць пра Халакост у савецкай Беларусі

Беларуская гістарыяграфія савецкага перыяду замоўчвала факты генацыду яўрэяў на акупаванай тэрыторыі, што вяло да адсутнасці як даследаванняў, так і даступных шырокай публіцы выданняў па гэтай тэматыцы²⁹. Ахвяры Халакосту апісваліся ў афіцыйным нарратыве як мірныя савецкія грамадзяне, знішчаныя праз іх прыналежнасць не да яўрэйства, а да савецкай сістэмы. У адпаведнасці з гэтай устаноўкай павінна была прайсці і мемарыялізацыя месцаў, звязаных з Халакостам.

У першыя гады па вызваленні Беларусі ўвекавечванне памяці ахвяр Халакосту ініцыявалася роднымі і блізкімі ахвяр з розных населеных пунктаў СССР. Працэс актывацыі мемарыяльных практык праходзіў па-рознаму: недзе рэагавалі хутка, недзе спатрэбілася больш часу на самаарганізацыю. Яўрэі збіралі грошы, шукалі падтрымку ва ўладаў, а таксама ў вядомых прадстаўнікоў яўрэйскай інтэлігенцыі. Калі магілы знаходзіліся ў цяжкадаступных месцах або ў цэнтры горада, або мелася нейкая пагроза пахаванню, то магло быць арганізавана перапахаванне на яўрэйскія могілкі. Усталяванне помніка на яўрэйскіх могілках не вымагала спецыяльнага дазволу ўладаў. Звяртае на сябе ўвагу таксама стварэнне родзічамі забітых новых могілак у непасрэднай блізіні да расстрэльных месцаў.

25 Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси (1941–1944 гг.). Минск, 1999. С. 106.

26 Винница Геннадий. Холокост на оккупированной территории Восточной Беларуси в 1941–1944 гг. Минск, 2011. С. 360.

27 Gerlach, Kalkulierte Morde. S. 743.

28 Ibid. S. 744.

29 Адным з рэдкіх выняткаў стала кніга Гірша Давідавіча Смоляра «Мсціўцы гета». Яна была выдадзена ў 1947 годзе ў Маскве, праз тры гады пасля вызвалення Мінска. Яе аўтар, адзін з кіраўнікоў Мінскага антыфашысцкага падполля, арганізатар сыходу вязняў гета ў партызанскія атрады, які ініцыяваў стварэнне сямейнага яўрэйскага атрада № 106 пад камандаваннем Шолама Зорына, прысвяціў сваю кнігу былым вязням гета і партызанам.

Паваенная разруха з бракам фінансавых магчымасцей у значнай ступені ўскладняла мемарыяльную актыўнасць. Як правіла, ставіліся драўляныя або атынкаваныя цагляныя памятныя знакі (асобныя з іх захаваліся і дагэтуль). Яўрэі Мінска, якія выжылі, у 1947 г. здолелі ўсталяваць абеліск на месцы, дзе 2 сакавіка 1942 г. нацысты забілі тысячы яўрэяў Мінскага гета. Асаблівасцю гэтага помніка стала эпітафія на ідышы. Падобныя помнікі з надпісамі на ідышы былі ўсталяваны (як мяркуецца, у канцы 1940-х гг.) ва Ўзлянах, Уздзе, Дзяржынску³⁰.

Няпроста ацаніць ролю савецкіх органаў улады ў пералічаных выпадках мемарыялізацыі. Трэба дапусціць, што ўсталяванне памятных знакаў адбывалася з ведама ўладаў. Аднак здараліся і выпадкі процідзеяння стварэнню гэтых помнікаў³¹.

Дзейнасць па ўвекавечанні памяці ахвяр Халакосту значна ўскладнялася ў гады, калі антысеміцкая палітыка ў Савецкім Саюзе дасягнула свайго апагея (1948–1953). У гэты перыяд усталяванне помнікаў магло прывесці да страты работы, а то і свабоды.

Актывізацыя мемарыяльных практык адбылася пасля смерці Сталіна, у перыяд т. зв. хрушчоўскай адлігі (у сярэдзіне 1950-х – сярэдзіне 1960-х гг.). Дадатковымі важнымі імпульсамі з’яўляліся таксама юбілеі вызвалення БССР і Перамогі, асабліва ў 1964–1965 гг. Так, да 20-годдзя Перамогі ўлады паставілі задачу сабраць парэшткі ўсіх да таго часу непахаваных ахвяр і паставіць помнікі. Менавіта ў той перыяд былі мемарыялізаваны многія месцы масавага знішчэння ў Беларусі, у тым ліку звязаныя з Халакостам. Памяць пра іх захоўвалася, як правіла, пад шыфрам «мірныя савецкія грамадзяне».

Савецкі мемарыяльны канон канчаткова сфармаваўся ў перыяд так званага брэжнеўскага застою. Асноўнымі яго элементамі становяцца вялікія мемарыялы і музеі, культ герояў вайны, а таксама стандартныя помнікі мірным грамадзянам. Прыклады такіх помнікаў можна і цяпер у вялікай колькасці ўбачыць у Беларусі.

З канца 1980-х гадоў паступова адбываецца перагляд ранейшых ідэалагічных устаноў. У выніку з’яўляюцца публікацыі краязнаўчага і навукова-папулярнага характару, якія апісвалі падзеі, звязаныя са знішчэннем яўрэяў у розных рэгіёнах Беларусі. Асаблівую ўвагу звяртаюць на сябе гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі «Памяць», якія выдаваліся ў 1985–2015 гг. Наяўнасць або адсутнасць у іх інфармацыі пра Халакост залежала ад аўтараў, г. зн. у адным раёне/населеным пункце такая інфармацыя магла быць прадстаўлена падрабязна, у іншым, наадварот, магла зусім адсутнічаць³².

Памяць пра Халакост у пастсавецкай Беларусі

Да 1990-х гадоў сістэматычнай працы па мемарыялізацыі ахвяр Халакосту не праводзілася. Пачатак яе звязаны з адраджэннем яўрэйскіх абшчын, асабліва пасля стварэння Саюза беларускіх яўрэйскіх грамадскіх аб’яднанняў і абшчын у 1991 годзе. Адначасова ў краіну прыезджалі родзічы знішчаных яўрэяў, якія раней эмігравалі з Савецкага Саюза ў Ізраіль, ЗША і інш. З прычыны гэтых працэсаў фармуюцца прыватныя ініцыятывы па мемарыялізацыі месцаў Халакосту пры фінансавай падтрымцы з-за мяжы. Асаблівасцю помнікаў, усталяваных такімі ініцыятывамі, сталі эпітафіі як на беларускай

30 Паводле Іны Герасімавай, былога дырэктара Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі ў Мінску, усе названыя помнікі былі створаны каменячосам Мордухам Спрышанам са старых напаяўразбураных надмагілляў яўрэйскіх могілак. Г. л. яе артыкул 2008 г.: <http://mishpoha.org/n22/22a21.php>

31 Прыкладам можа быць гісторыя помніка ў Чэрвені: http://shtetle.com/shtetls_minsk/cherven/smilovitski.html

32 Аналізу гэтых аспектаў была прысвечана кніга беларускага даследчыка Марата Бацвінніка «Холокост в книгах "Память" Республики Беларусь», выдадзеная ў 2008 г. у Мінску.

(або рускай) мове, так і на ідышы або іўрыце. Беларуская дзяржава, як правіла, бярэ такія помнікі на ўлік, калі яны знаходзяцца ў даступным месцы. Помнікі, прынятыя на ўлік дзяржавай, падтрымліваюцца ў парадку, туды могуць прыводзіць школьнікаў. У 1990-х гадах усталяванне помнікаў забітым яўрэям ініцыявалася таксама беларусамі.

Першая спроба стварыць звод помнікаў ахвярам Халакосту была зроблена беларускім даследчыкам Маратам Бацвіннікам у кнізе-даведніку «Памятники геноцида евреев Беларуси», якая выйшла ў Мінску ў 2000 г. Кніга ўключае ў сябе звесткі як пра месцы знішчэння беларускіх яўрэяў у гады акупацыі, так і пра іх мемарыялізацыю³³. Даведнік і ў цяперашні час з'яўляецца зыходнай кропкай для тых, хто займаецца мемарыялізацыяй. Асабліва каштоўнасць гэтага выдання ў тым, што яго факталагічны матэрыял збіраўся ў 1990-х гадах, калі даследаванні па гісторыі Халакосту ў Беларусі толькі пачыналіся. Разам з тым аўтар даведніка не меў магчымасці збіраць інфармацыю непасрэдна на гістарычных месцах у сведкаў тых падзей, і ў выніку не абышлося без недакладнасцей.

У выніку так званай архіўнай рэвалюцыі 1990-х гадоў выдаецца шэраг зборнікаў дакументаў, прысвечаных тэме Халакосту ў Беларусі³⁴. Адначасова публікуюцца і абараняюцца першыя навуковыя работы³⁵. Усе яны маюць рэгіянальны ахоп. Разам з тым, нягледзячы на выданне зборнікаў дакументаў, да апошняга часу ў Беларусі не была абаронена ніводная дысертацыя па тэме Мінскага гета альбо па месцы масавага знішчэння Малы Трасцянец. Манаграфіі, прысвечаныя названым тэмам, як і даследаванні, што ахоплівалі ўсю Беларусь, былі выдадзены за мяжой³⁶.

Рост грамадскай цікавасці да Халакосту ў Беларусі ў значнай ступені звязаны з адкрыццём у 2002 годзе Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі, у 2003 годзе – Гістарычнай майстэрні (абедзве ўстановы ў Мінску), у 2007 годзе – Музея яўрэйскага супраціву (у Навагрудку). Іх супрацоўнікі граюць актыўную ролю ў зборы і публікацыі ўспамінаў, інфармацыі пра расстрэльныя месцы – і, у рэшце рэшт, у мемарыялізацыі ў кантэксце еўрапейскай культуры памяці. Разам з тым трэба адзначыць, што арганізацыі, аналагічныя ўкраінскаму Цэнтру даследаванняў Халакосту або расійскаму Навукова-асветнаму цэнтру «Халакост» у Беларусі адсутнічаюць.

Знакавай падзеяй у мемарыялізацыі Халакосту ў Беларусі стала стварэнне ў 2004 годзе яўрэйскімі арганізацыямі Беларусі і Фондам імя Саймана Марка Лазаруса³⁷ Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту ў Рэспубліцы Беларусь³⁸. Гэты камітэт уключае

33 Па падліках М. Бацвінніка, на 2000 г. у Беларусі налічвалася 525 помнікаў, звязаных са знішчэннем яўрэяў (72 на тэрыторыі Брэсцкай вобласці; 98 на тэрыторыі Віцебскай вобласці; 90 на тэрыторыі Гомельскай вобласці; 64 на тэрыторыі Гродзенскай вобласці; 67 на тэрыторыі Магілёўскай вобласці і 134 на тэрыторыі Мінска і Мінскай вобласці). Аднак у пераважнай большасці выпадкаў на іх гаварылася пра мірных савецкіх грамадзян.

34 «Трагедия евреев Беларуси 1941–1944 гг.» у 1997 г.; «Judenfrei! Свободно от евреев» у 1999 г.; «Холокост в Беларуси» у 2002 г.; «Свидетельствуют палачи: уничтожение евреев на оккупированной территории Беларуси в 1941–1944 гг.» у 2009 г.

35 Розенблат Е. С., Еленская И. Э. Пинские евреи. 1939–1944. Брест, 1997; Розенблат Е. С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения западных областей Беларуси. 1941–1944 гг. Минск, 1999; Корсак А. И. Геноцид еврейского населения на территории Витебской области 1941–1943 гг. Минск, 2008.

36 Epstein, Barbara. The Minsk Ghetto 1941–1943: Jewish Resistance and Soviet Internationalism. Berkeley, 2008; Rentrop, Petra. Tatorte der „Endlösung“ – Das Ghetto Minsk und die Vernichtungsstätte von Maly Trostinez. Berlin, 2011. Абарона дысертацыі Генадзя Вінніцы пра Халакост на акупаванай тэрыторыі ўсходняй Беларусі ў 1941–1944 гг., нягледзячы на яе публікацыю ў 2011 г. у Мінску, адбылася ў Інстытуце гісторыі Акадэміі навук Украіны.

37 Фонд імя Саймана Марка Лазаруса быў створаны ў 2003 годзе Даянай і Майклам Лазарусамі (Вялікабрытанія) з мэтай захаваць памяць пра беларускіх ахвяраў Халакосту.

38 Сайт з падрабязнай інфармацыяй пра дзейнасць Камітэта: <https://www.belarusmemorials.com/> Майлс і Мэрылін Клетэры (ЗША), Уорэн і Беверлі Гейслеры са сваімі сем'ямі далучыліся да ініцыятывы, заснаваўшы свае ўласныя фонды ў 2006 годзе.

ў сябе прадстаўнікоў рэлігійных абшчын, былых вязняў, а таксама прадстаўнікоў Музея гісторыі яўрэяў у Мінску і маладзёжных арганізацый. Камітэт ацэньвае колькасць месцаў масавага знішчэння яўрэяў прыкладна ў 500³⁹ і плануе мемарыялізаваць кожнае з іх. Да моманту яго стварэння на абсалютнай большасці помнікаў у Беларусі ахвяры Халакосту менаваліся мірнымі савецкімі грамадзянамі. З 2004 г. Камітэт аказвае падтрымку ў вызначэнні месцаў масавага знішчэння яўрэяў і каардынуе ўсталяванне памятных знакаў⁴⁰.

Першы паспяховы праект Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту быў рэалізаваны ў Гарадзёі. Гэты досвед, аднак, прадэманстравалі, што падобныя праекты ўяўляюць з сябе складаны бюракратычны працэс, які ўключае часажэрнае ўзгадненне памятнага знака з мастацкімі саветамі. З гэтай прычыны было вырашана ўсталёўваць тыповыя памятных знакі. Заслужаны архітэктар Леанід Левін распрацаваў для камітэта тыповы праект памятнага знака, што істотна спрасціла працэдуру ўсталявання манументаў ахвярам Халакосту ў Беларусі.

Адкрыццё памятных знакаў праходзіць пры ўдзеле мясцовых уладаў і жыхароў. Як правіла, яны бяруцца на баланс і ахоўваюцца як воінскія пахаванні. Разам з тым здараюцца выпадкі неўключэння ўсталяваных помнікаў ахвярам Халакосту ў ахоўны спіс: калі прадстаўнікі ўлады не ўдзельнічалі ў стварэнні помніка, яго могуць не ўзяць на баланс.

Аспектам, які крытыкуецца ў працы Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту ў Беларусі, з'яўляюцца выпадкі поўнай замены старых помнікаў новымі (з прычыны кепскага стану старых помнікаў). Такім чынам, без сумневу, адбывалася страта ў гісторыі памяці мясцовых абшчын. Наадварот, напрыклад, месца памяці ў Глуску Магілёўскай вобласці з'яўляецца паспяховым прыкладам стварэння новага манумента з новай стылістыкай і тэкстам (у 2010 годзе) пры захаванні помніка 1956 года.

Па стане на лістапад 2020 года Камітэт па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту ўсталяваў 128 памятных знакаў. Адначасова з дзейнасцю камітэта Іна Герасімава, дырэктар Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі ў Мінску (2002–2012), у кааперацыі з дырэктарам Украінскага цэнтра вывучэння гісторыі Халакосту Анатолям Падольскім правяла серыю семінараў для беларускіх настаўнікаў па тэматыцы Халакосту. З 2014 года праз ваенны канфлікт ва Украіне інтэнсіўнасць супрацы знізілася. Супольных праектаў паміж былымі савецкімі рэспублікамі па мемарыялізацыі Халакосту не ладзіцца.

Трэба падкрэсліць асаблівую ролю ў пастсавецкай мемарыялізацыі Халакосту ў Беларусі ўжо згаданага Леаніда Левіна, які ўзначальваў Саюз беларускіх яўрэйскіх грамадскіх аб'яднанняў з моманту стварэння Саюза ў 1991 годзе і да сваёй смерці ў 2014 годзе. Так, у 2000 годзе Леанід Левін разам з ізраільскай скульптаркай Эльзай Полак і беларускім скульптарам Аляксандрам Фінскім стварыў кампазіцыю «Якія ідуць на смерць», што дапоўніла ўжо згаданыя абеліск у мемарыяле «Яма», увекавечыўшы памяць пра забітых яўрэяў Мінскага гета. У 2008 г., да 65-годдзя з дня знішчэння Мінскага гета, на тэрыторыі колішніх яўрэйскіх могілках, дзе былі забітыя каля 5000 яўрэяў, з'явіўся помнік «Разбіты ачаг». Пасля смерці Леаніда Левіна яго дачка Галіна Левіна ў 2017–2018 гг. ажыццявіла праект «Апошні шлях» у непасрэднай блізіні ад расстрэльнай паляны ва ўрочышчы Благаўшчына (адно з трох месцаў масавага знішчэння каля Малога Трасцянца).

39 Паводле Іны Герасімавай, былога дырэктара мінскага Музея гісторыі і культуры яўрэяў Беларусі, у краіне ёсць каля 600 месцаў масавага знішчэння яўрэяў (спіс гэтых месцаў захоўваецца ў названым музеі).
40 <https://www.belarusmemorials.com/o-nac/?lang=ru> (доступ 18.12.2020).

Заклучэнне

Вывучэнне Халакосту дагэтуль не стала важным даследчыцкім накірункам у Беларусі, што тлумачыцца нечым кшталту «рэсаветызацыі» гісторыі Другой сусветнай вайны з сярэдзіны 1990-х гадоў. Прадстаўнікі акадэмічнага асяроддзя, у прыватнасці, выкарыстоўваюць вывады савецкай Надзвычайнай дзяржаўнай камісіі, якая замоўчвала спецыфіку знішчэння яўрэяў. Звяртае на сябе ўвагу недахоп маладых даследчыкаў, выдавецкай праграмы.

У цяперашні час даследаванні Халакосту за рэдкімі выняткамі практычна не праводзяцца. Тэма можа быць прадстаўлена ў адукацыйных установах краіны на асабістую ініцыятыву выкладчыка ў рамках наратыву пра Вялікую Айчынную вайну. У краіне амаль няма спецыялістаў-даследчыкаў іўдаікі, якія вывучалі б рэлігію, гісторыю, культуру і побыт яўрэйскага народу; гэтыя кірункі не выкладаюцца ва ўніверсітэтах, што, безумоўна, мае свой уплыў на культуру памяці. Вывучэнне лакальнай гісторыі, пошук імёнаў, збор успамінаў⁴¹, абарона гістарычных аб'ектаў збольшага трымаецца на энтузіястах-краязнаўцах⁴². У публічнай гісторыі, на афіцыйных сайтах былых яўрэйскіх мястэчак і ў музеях інфармацыя пра яўрэяў і захаванне памяці пра іх даволі скупая.

Нягледзячы на сістэматычную працу Камітэта па захаванні памяці пра ахвяраў Халакосту (з 2004 года), многія месцы масавага знішчэння яўрэяў усё яшчэ не маюць яўрэйскай сімволікі і не ўтрымліваюць пазнак аб ідэнтычнасці ахвяраў.

Помнікі, усталяваныя на месцах знішчэння або побач з імі – як правіла, на ўскраіне або за рысай населенага пункту – часта не аснашчаны паказальнікамі, і таму застаюцца цяжкадаступнымі, малазнаёмымі шырокай грамадскасці. Помнікі, усталяваныя на месцы былых гета, больш прыкметныя ў гарадскім асяроддзі. Аднак цэнтральнае месца ў гарадах па традыцыі адводзіцца героям вайны. Праблемай застаецца адсутнасць якой бы ні было інфармацыі пра ўдзел мясцовага насельніцтва ў цкаванні і знішчэнні яўрэяў⁴³.

Існыя спісы месцаў масавага знішчэння і помнікаў трэба актуалізаваць і дапоўніць адзінай картай/базай даных з каардынатамі. Паспяховай формай мемарыялізацыі можна лічыць стварэнне новых манументаў з захаваннем старых помнікаў або далучэннем новай інфармацыі на старое месца памяці.

Без сумневу, мемарыялізацыя Халакосту ў пастсавецкі перыяд істотна прасунулася ў Беларусі, дарма што гэты працэс ініцыюецца галоўным чынам недзяржаўнымі актарамі. У гэтай сувязі можна зрабіць выснову аб тым, што памяць пра Халакост у Беларусі мае не дзяржаўны, а грамадскі характар.

Матэрыял быў падрыхтаваны ў межах супрацоўніцтва Гістарычнай майстэрні (Мінск) з праектам «Connecting memory» (<https://netzwerk-erinnerung.de/en/project/>) у 2020 г.

Пераклад з рускай мовы

41 Архіў вуснай гісторыі <http://nashapamiac.org/archivtree.html> захоўвае шэраг калекцый, прысвечаных тэме Халакосту.

42 У Гістарычнай майстэрні імя Леаніда Левіна ў Мінску ёсць спіс гэтых краязнаўцаў.

43 Адною з нешматлікіх згадак пра гэтую калабарацыю з'яўляецца інфармацыя, змешчаная на помніку «Разбіты ачаг», на былых яўрэйскіх могілках у Мінску.